

ORTA ASYA GÖÇERLERİNDE OTLAK VE SU KAYNAKLARI ÜZERİNDEKİ HAKİMİYET VE SOY BAĞI ÖRGÜTLENMESİ*

*Ozan Giray ŞAHİN, Ali Murat ÖZDEMİR***

Öz: Göçer üretim tarzı altında yaşayan toplumsal formasyonlarda temel üretim aracı olan hayvanlar canlı oldukları için üretim aracının yeniden üretimi hem üretim aracından yararlanmanın ön şartıdır hem de öncelikli bir sorundur. Sorunun belirleyici etkileri, göçer toplumlari üretim aracının yeniden üretiminin merkezinde olduğu bir formda örgütlenmeye zorlar. Otlak ve su kaynakları üzerindeki hâkimiyet ile soy bağı örgütlenmesi de anılan etkinin bir sonucu olarak diyalektik bir ilişki içerisinde, birlikte gelişmişlerdir. Göçerler üretim araçlarını hayatta tutabilmek için otlak ve su kaynakları peşinde sürekli ve düzenli bir hareketlilik içinde yaşadıkları için aynı veya farklı zamanlarda aynı otlak ve su kaynaklarını paylaşmak zorunda kalacak olan üretici birimler arasında soy bağı ilişkileri gelişmiştir. Soy bağı ilişkileri ile birbirlerine bağlanan söz konusu topluluklar ise toprak ve su kaynakları üzerinde kolektif bir hâkimiyet geliştirmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Göçebe çobanlar, hayvancılık, toprak mülkiyeti, soy bağı örgütlenmesi, hareketli üretim aracı.

Domination Over Pastures, Water Resources and the Lineage Organization of Central Asian Pastoralists

Abstract: Since the means of production in social formations operating in a nomadic mode of production are animated, their reproduction and utilization is a priority issue. Moreover, as the reproduction of livestock is seminal, it becomes central in the social organization of nomadic societies. Thus, the domination over pastures and water resources and lineage organization developed together in a dialectical manner. Nomads living in constant and regular movement in pursuit of pastures and water resources to keep their means of production alive, developed kinship relations between productive units which would share the same pasture and water resources either simultaneously or in different times. Hence communities, linked together by kinship relations, achieved a collective dominance over pastures and water resources.

Keywords: Pastoral Nomads, Pastoralism, Land Ownership, Kinship Organization, Moveable Means of Production.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 13.10.2021 - 02.02.2022

Elinizdeki çalışma, Hacettepe Üniversitesi-Anadolu Üniversitesi Kamu Hukuku Ortak Doktora Programı kapsamında Prof. Dr. Ali Murat Özdemir danışmanlığında yürütölen “Gök-Türklerde Devletin Normatif Kuruluşu” adlı tez çalışmasından türetilmiştir.

** Arş. Gör. Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku, Eskişehir, Türkiye. ozangiraysahin@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9221-676X
Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye. alimurat@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8073-2081

Giriş

Orta Asya göçerlerinde toplumsal yapı, toprak üzerinde kolektif mülkiyet ile sürüler üzerinde aile/oba mülkiyeti pratiklerinin (çelişkileri ile birlikte) bileşimine dayanmaktadır (Avcıoğlu, 1983, s. 740, Khazanov, 2015, s. 228; Lefébure, 1979, s. 4; Markov, 2010, ss. 58-59; Neupert, 1999, s. 417; Vladimiritsov, 1987, ss. 90-91; Yakubovskiy, 1955, s. 24). Söz konusu yapı, maddi servetin asli kaynağı ve göçer toplumsal formasyonların yeniden üretimlerinin dayanağı olan yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi etrafında şekillenmiştir (Divitçioğlu, 2004, s. 187; Eberhard, 1945, s. 487). Yaşam stokunun yeniden üretimi gereksiniminin belirleyici etkisi başta hâkim üretici pratik seti olan hayvancılık olmak üzere göçer ekonomisine ikincil düzeyde eklenen üretici pratiklerini anılan belirleyici etki etrafında örgütler (Eberhard, 1943, s. 22). Bir üretim aracı olmasının yanı sıra canlı da olan hayvanın merkezinde olduğu bir ekonomide hayvandan ürün elde edebilme, hayvanın bir üretim aracı olarak sürü formu içerisinde yeniden üretilmesine yani hayatta tutulmasına bağlıdır. Bu bağlamda göçer ekonomisinde üretim aracının doğa ve toplumsal ilişkilere bağlı olarak edindiği sürü formu içinde yeniden üretimi, üretim aracından yararlanmanın bir ön koşulu olarak temel bir belirleyiciliğe sahiptir. Elinizdeki çalışma, anılan belirleyicilik ışığında göçerlerde otlak ve su kaynaklarına erişim sorununa yönelik çözümler ile göçer toplumsal örgütlenmesinin temelinde yatan soy bağı örgütlenmesinin ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Sürüler üzerinde aile hâkimiyeti, toprak üzerinde kolektif hâkimiyete dayanan (Divitçioğlu, 2004, s. 173) göçer üretim tarzında¹ yaşam stokunun yeniden

¹ *Göçer Üretim Tarzı* kavramı (Divitçioğlu, 2004, ss. 171-190) Orta Asya toplumlarının örgütlenme biçimlerini açıklama sürecinde, Sovyet antropoloji/tarih çalışmaları içerisinde geliştirilmiştir. Orta Asya göçebelerinin toplumsal örgütlenme modellerinin açıklanması sürecinde Fransız Yapısalcı Antropolojisi, Erken Devlet, Feodalite/Step Feodalitesi ve ATÜT yaklaşımları hâkimdir. Gennadiy Evgenyeviç Markov'un (Геннадий Евгеньевич Марков) başını çektiği ve esasında azınlıkta kalmış bir diğer açıklama önerisi ise göçer toplumların ekonomik yapılarının, maddi servetin dayanağı olan üretim aracının canlı olmasına bağlı olarak bağımsız bir üretim tarzı altında değerlendirilmesi gerektiğidir. Söz konusu öneri, temelde erken devlet, feodalite ve ATÜT modellerinin tarım toplumlarına uygulanabileceği, maddi servetin asli dayanağının toprak olmadığı koşullarda açıklama kabiliyetinin kaybedileceği varsayımına dayanmaktadır. Anılan öneriyi takip eden çalışmalar, özellikle göçebe toplulukları incelerken üretim aracının özgün niteliklerini hesaba katma gerekliliğini vurgularlar. Literatürümüzde anılan kaygıyı merkeze alan çalışmalar Doğan Avcıoğlu, Halil Berktaş ve Sencer Divitçioğlu gibi yazarlar tarafından üretilmiştir. Elinizdeki çalışma ve bilhassa çalışmanın türetildiği tez çalışması da söz edilen çerçevede bozkır göçerlerinin özgün bir üretim tarzının aktörleri olarak ele alınması

üretim gereksinimlerinin belirleyiciliği etkilerini üretim araçları üzerindeki hâkimiyet rejimi üzerinde olduğu kadar ve onun dolayısıyla, üstyapı kurumlarına (siyasi ve kültürel toplumsal yapılara) da taşıyacaktır. Çalışmamız kapsamında ele alacağımız soy bağı örgütlenmeleri de bahsi geçen belirleyici etkilerin izlerini taşımaktadırlar. Elinizdeki çalışma, anılan ilişkinin ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışma, öncelikle göçer toplumda üretim araçları ve bilhassa toprak üzerindeki hâkimiyetin açıklanması ile başlayacaktır. Anılan aşamada ilk olarak göçer toplumda üretim araçları üzerindeki hâkimiyetin genel çerçevesi çizilecektir. Genel çerçeve çizildikten sonra ise toprak üzerindeki hâkimiyet rejimi, yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin belirleyiciliğinin merkezde olacağı bir yapı içinde açıklanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu ile göçer soy bağı örgütlenmesi arasındaki ilişkinin açıklanması amaçlanmaktadır. Söz konusu amaç doğrultusunda otlak ve su kaynaklarına erişim sorununa yönelik bir çözüm olan toprak üzerindeki kolektif hâkimiyet rejiminin göçer toplumunun siyasi örgütlenmesi üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Otlak ve su kaynaklarına erişim sorununun göçer üretici birimlerini bir araya gelmeye zorlayan yapısının siyasal örgütlenmedeki etkilerinin soy bağı örgütlenmesi üzerindeki belirleyiciliği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Anılan süreç dâhilinde soy bağı örgütlenmesinin otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu bağlamında aileden boylar üstü yapılanmalara uzanan bir düzlemde nasıl biçimlendiğinin betimlenmesi, ikinci bölümün temel motifi olacaktır. Son olarak, yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin baskın belirleyiciliği altında göçer toplumunun otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu ile siyasal örgütlenmesi arasındaki diyalektik ilişkinin kısa bir dökümü yapılacaktır.

1. Otlak ve Su Kaynakları Üzerinde Hâkimiyet

Göçer üretim tarzında yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin belirleyiciliği otlak ve su kaynakları ile sürülerin yeniden üretimi arasında sürekli bir denge kurulmasını gerektirmektedir. Göçer üretim tarzında maddi yaşamın yeniden üretiminin temel dayanağı olan yaşam stoku, temelde canlı varlıklardan oluşmakta ve bu bağlamda üretim aracının kaybedilmesi önemli bir sorun haline gelmektedir. Yaşam stokunun toprağın aksine kaybedilen, ölen ve kendisinden yoksun kalınması hem daha kolay hem de sonuçları bağlamında daha şiddetli olan niteliği, göçer ekonomilerde üretim aracının korunmasını öncelikli ve baskın bir sorun haline getirir. Yaşam stokunun yeniden üretiminin anılan öncelikli ve baskın özellikleri, göçer toplulukları sürekli yeni keşiflere

gerektiğini önermektedir. Göçer üretim tarzı kavramı da anılan gerekçe ile tercih edilmiş ve kullanılmıştır.

zorlayacak ve anılan keşifler² de göçer üretim tarzının özgün karakterinin temelini yerleştirecektir.

Göçer ekonomisinde maddi yaşamın yeniden üretiminin asli dayanağının yaşam stoku olması, göçerleri yaşam stokunu korumak adına üretim ilişkilerinde üretimden ziyade üretim aracının yeniden üretimine ağırlık vermeye zorlar. Söz konusu zorunluluğun sonucu ise göçer ekonomisinin sadece hareketli üretim araçlarına dayanarak geçim ekonomisinin sınırlarını aşmakta zorlanmasıdır. Göçerler ne kadar büyük sürüler beslerlerse beslesinler üretim aracından yararlanmanın temelde üretim aracının doğrudan (hayvanın kesilmesi) yahut gelecekteki yeniden üretim katsayısının düşürülmesi (yavrularını besleyeceği sütün kullanılması) yoluyla ortadan kaldırılmasını gerektirmektedir. Söz konusu gereklilik ve üretim aracının yeniden üretim süreçlerinin tarım toplumlarına nazaran çok daha kırılabilir olması, göçer toplumları üretim araçları ile olan ilişkilerinde yararlanma ve koruma arasında çelişkili bir konumda bırakılmaktadır (Benjamin, 2018, s. 19; Khazanov, 1981, s. 156). Sadece hayvanlara yaslanan bir iktisadi pratikler düzlemi, yoksulluğa razı olmadığınız ve toplumu sürekli kıtlık tehdidi altında yaşamaya ikna etmediğiniz müddetçe ilgili toplumun geçimini sağlamaya olanak verse bile asgari geçim düzeyinin aşılmasında yetersizdir (Benjamin, 2018, s. 19; Di Cosmo, 2010, s. 10; Khazanov, 1981, s. 156; 2015, ss. 162-163; Klyashorniy, 2018, s. 69; Markov, 2010, s. 53). Söz konusu durumun temelinde otlak-su-yaşam stoku dengesi ile yaşam stokunun canlı olmasına bağlı olarak yaşam stokunu koruma ve yeniden üretme ile ondan yararlanma arasındaki çelişkili ilişki yatmaktadır (Khazanov, 2015, s. 163). Böyle bir düzlemde sürülerin büyümesi, geçim ekonomisi sınırlarının aşılmasını ve servet biriktirme olanağını doğrudan doğruya mümkün kılmamaktadır. Hatta sürülerin büyümesi, sürekli daha fazla otlak, su kaynağı ve emek gücü yutan bir

² Söz konusu keşiflere verilebilecek temel bir örnek de göçer üretim tarzında avcılığın kitlesel niteliğidir. Toplumsal formasyonun protein ihtiyacının karşılanması sürecinde yaşam stokunu feda etmekten kaçınmak durumunda olan göçerler, kitlesel avlara başvurmuşlar ve böylece yaşam stokunun korunması ile toplumsal formasyonun protein ihtiyacının karşılanması arasındaki çelişkiye yönelik bir çözüm geliştirmeye çalışmışlardır (Divitçioğlu, 2015, s. 53; Eberhard, 1945, s. 487).

Göçer üretimin yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimi ile yaşam stokunun maddi yaşamın yeniden üretimi için kullanılması arasındaki çelişkiye karşı geliştirdiği bir diğer çözüm de “göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı” olarak da adlandırabileceğimiz hayvancılık dışındaki üretim pratikleri ve başka toplumlarda üretilen artığa olan yapısal bağımlılıklarıdır. Söz konusu bağımlılık, somut pratiklere göçerlerin istekli ve yetkin tacirler olmaları ile (çoğu kez ticaretin yerleşik toplumlarca engellenmesinden kaynaklanan) yağma-akın-haraç üçgeninde gelişen dış sömürü ilişkilerinin göçer üretim tarzının yapısal bir unsuru olması (Avcioğlu, 1985, s. 535; Di Cosmo, 2010, s. 11; Divitçioğlu, 2005b, s. 88; Hassan, 2011, s. 41) biçiminde tercüme edilmiştir.

döngüyü tetiklediği ve otlak/su kaynaklarının daha hızlı tükenmesine yol açtığı için geçim ekonomisinin sürdürülebilmesini bile tehlikeye atabilmektedir (Di Cosmo, 2010, ss. 10-11; Khazanov, 2015, ss. 169-172). Tüm bunlar bir de göçer hayvancılık yoluyla temellük edilebilecek şeylerin son derece sınırlı olmasıyla birlikte değerlendirildiğinde göçer ekonomisinin asgari geçim düzeyinin ötesinde kendine yetmekte zorlanması (Bell-Fialkoff, 2000, s. 182; Khazanov, 2015, s. 175; Thompson, 2004, s. 48) ve göçer toplumun kendini yeniden üretebilmek adına göçer hayvancılık dışında üretim pratiklerine bağımlı oluşu olguları karşımıza çıkmaktadır (Benjamin, 2018, s. 19; Biran, 2007, s. 8; Di Cosmo, 2010, s. 10; Khazanov, 1981, s. 156; Wolf, 2019, s. 44). Söz konusu bağımlılık, göçer ekonomisinin ya kapsamadığı yahut kapsasa bile ihtiyacı karşılamakta yetersiz kaldığı üretim alanlarında göçerlerin yerleşik komşuları ile ticaret yahut dış sömürü ilişkileri kurmak zorunda olmalarını beraberinde getirmektedir (Bell-Fialkoff, 2000, s. 182; Biran, 2007, s. 8; Khazanov, 1981, s. 157; 2015, s. 350; Klyashorniy, 2018, s. 16; Thompson, 2004, s. 48; Vladimiritsov, 1987, s. 277). Gelineen noktada göçer toplumsal formasyonların bozkırda gezinen ve dış dünyadan izole topluluklar olmadıklarının altını çizmek mümkündür. Göçerler birbirleri ve özellikler de yerleşik komşuları ile yapısal ve simbiyotik ilişkiler kuran ve bu bağlamda toplumsal yapının anılan ilişkilerin belirleyici etkileri altında geliştiği bir düzlemde yer almaktadırlar (Atabekov ve Yusupov, 1996, s. 23; Di Cosmo, 2005, s. 391).

Yaşam stokunun korunması ve yeniden üretimi gereksiniminin belirleyiciliği altında otlak ve su kaynakları ile sürü boyutları arasındaki denge arayışı da yukarıda sayılan zorunluluklar bağlamında göçer üretim tarzına özgü bir mülkiyet ve örgütlenme anlayışı ile neticelenmiştir. Anılan dengenin kurulması gereksinimi göçer üretim ilişkilerinde göç düzenlerinden üretim araçları üzerindeki hâkimiyete kadar pek çok alanda etki sahibidir. Söz konusu etki, sürüler söz konusu olduğunda sürü boyutlarının sınırlanması biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Sürülerin boyutlarının sınırlanması, sürüler üzerindeki doğrudan hâkimiyetin sürülerin yeniden üretim gereksinimlerini karşılamak için gerekli olan görece bağımsızlığı haiz üretici birimlere yani ailelere aktarılması ile takip edilir. Otlak ve su kaynakları üzerindeki hâkimiyet de söz konusu aileler aracılığıyla kullanılmaktadır. Aileler biçiminde örgütlenmiş göçer üretici birimlerinin toprak ile girdikleri ilişkinin niteliği ise toprağın asli üretim aracı olmaktan ziyade tamamlayıcı bir üretim aracı olması bağlamında hem sürülerin yeniden üretim gereksinimi hem de sürüler üzerindeki hâkimiyet rejimi ekseninde biçimlenmektedir. Otlak ve su kaynakları, sürünün yeniden üretimi için gereksinilen kaynak dengesinin belirleyiciliği altında kullanılmakta ve sahiplenilmektedir.

Göçerlerde toprak, üretim sürecine (su boylarındaki iptidai tarım faaliyetleri ve bahçecilik dışında) en temelde otlak olarak dâhil olmaktadır. Toprağın otlak

olarak kullanılma rejimi ise bozkır koşulları ve sürülerin nitel-nicel özelliklerince belirlenmektedir. Toprağın otlak olarak üretim ilişkilerine dâhil olması, toprağın üretim ilişkilerindeki pozisyonunun maddi servetin asli kaynağı olmaktan ziyade maddi servetin asli kaynağı olan sürülerin yeniden üretimi için kullanılan bir kaynak olması anlamına gelmektedir. Toprağın üretim ilişkilerine yaşam stokunun yeniden üretimi dolayısıyla dâhil olması, tamamlayıcı bir üretim aracı olduğunu gösterir. Anılan ilişki dolayısıyla toprak üzerinde özgün bir hakimiyet ilişkisi doğar ve bunun yerleşik toplumlarınkine benzer bir mülkiyet-hâkimiyet ilişkisiyle sonuçlanması beklenemez (Avcıoğlu, 1985, ss. 438-439). Avrupa merkeziliğin etkisinin de hesaba katıldığı bir düzlemde Batı-kapitalist toplumsallığının kökenlerinin genel olarak toplumsallığın kökeni olarak bize sunulduğu mevcut literatür ve bilimsel ideoloji, yukarıda anılan toplumsallaşma pratiklerini kuramsal hesapların dışında bırakmaktadır. Sayılan gerekçeler, göçer toplumların toprak ile ilişkisini onların nesnel koşullar düzlemine göre yeniden düşünmeyi bize bir gereklilik olarak sunmaktadır.

Toprağın maddi servetin asli dayanağı olmaması durumu, Orta Asya göçerlerinden kalan yazıtlarda esirlerden, sürülerden ve yağmalardan sıklıkla bahsedilmesine rağmen ne yapı içinde ne de komşularla olan ilişkilerde toprak ele geçirmeye değinilmemesinde de görülebilmektedir (Markov, 2010, s. 48). Toprak, şayet zenginlikle ilişkilendirilecekse bu, sürüleri hesaba katarak ve toprağın tamamlayıcı ikincil karakterini göz önünde bulundurarak mümkün olabilir. Zengin boylarda yahut aile mülkiyetinin geliştiği durumlarda, zengin ailelerde büyük topraklara hâkim olma hali gözlemlenebilmektedir. Ne var ki söz konusu hâkimiyet, doğrudan bir nitelik arz etmemektedir. Bu durum, daha ziyade söz konusu üretici birimin hâkimiyeti altındaki sürülerin büyüklüğünün bir sonucudur ve dolaylı bir niteliğe sahiptir (Kradin, 2008, s. 108).

Göçerlerde maddi servetin asli kaynağı sürülerdir ve sürüler hareket halindedir. Sürülerin yeniden üretim gereksinimi, çobanların otlak ve su kaynaklarının peşinde sürüleriyle birlikte hareket etmesiyle sonuçlanır (Divitçioğlu, 2005a, s. 191; Eberhard, 1996, s. 76; Kradin, 2015, s. 20; Markov, 2010, s. 29; Peacock, 2015, s. 23). Bozkır koşulları ile sürü kompozisyonlarının bileşimi, her bir üretici birimin sürekli bir yerde sürülerini otlatmasını olanaksız kıldığı için göçer ekonomisinde üretici birimler, belirli otlak alanları arasında mevsimlik-düzenli bir şekilde hareket halindedirler. Sürülerin yeniden üretimi için hareket zorunluluğu, otlaklar üzerinde bireysel ya da ailevi hâkimiyeti olanaksız kılmaktadır. Belirli bir otlak, benzer kompozisyonlara sahip sürüleri sürekli besleyememekte ve bu bağlamda sürülerin toplumun hakimiyeti altındaki otlak alanları arasında sürekli hareket halinde olması gerekmektedir. Otlak, tarlanın aksine ürünün kaynağı değil, üretim aracının yeniden üretiminin kaynağıdır. Bu haliyle biriktirilebilen, saklanabilen yahut yeniden üretimi denetlenebilen bir

kaynak olarak kullanılamaz (Nachinshonhor, 2013, s. 154). Ayrıca belirtmek gerekir ki Orta Asya meralarında verimlilik de belirli bir düzenlilikte seyretmemektedir.

Bozkır koşullarında sürüleri besleme faaliyeti, durmaksızın verimli otlakları aramak gerekliliğini beraberinde getirmektedir (Khazanov, 2015, ss. 58-59; Konagaya ve Maekawa, 2013, ss. 10-11). Otlakın anılan özellikleri nedeniyle göçer çobanlar, öncelikle mevsimler tarafından belirlenen bir döngüde otlaklar arasında hareket etmek durumundadırlar (Agacanov, 2003, s. 131; Markov, 2010, s. 73). Otlak ve su kaynaklarına erişim, anılan gereklilik doğrultusunda belirli bir yerden ziyade belirli bir hareketlilik içinde bir başka deyişle göçerlik dairesinde belirlenmektedir. Göçer üretici birimler, bir toprak parçası üzerinde hâkimiyet kurup söz konusu toprak parçasına dayanarak sürülerini besleyememektedir. Tarım toplumlarındaki görece statik ilişkisinin aksine göçerlerin toprakla ilişkisi, sürülerin ihtiyaçları doğrultusunda sürekli güncellenmektedir.

Göçerlerin toprakla kurdukları dinamik ilişkinin niteliği, yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimine diğer bir deyişle verili otlak-su kaynağı bileşimi ile sürüler arasındaki dengeye bağlıdır. Nesnel koşulların ilişkiye dâhil olma sürecinde sürülerin boyutları, öncelikli belirleyen olarak öne çıkmaktadır. Sürülerin gerek nitel bileşimi gerekse de boyutları ve buna bağlı olarak nüfusun nicel büyüklüğü, verili otlakların onları besleyebilmesine bağlıdır (Bell-Fialkoff, 2000, s. 182; Honeychurch ve Amartuvshin, 2007, s. 40). Bu bağlamda bir üretici birimin verili otlak-su bileşimi ile kuracağı ilişki, bakmak zorunda olduğu sürülerin bileşimi ve boyutlarıncaya belirlenmektedir.

Sürüler büyüdükçe otlaklardan yararlanma süreleri, mevsimin kısıtlarına da ek olarak kısıllacaktır. Büyük sürüler otlakları tükettikçe topluluk, yeni otlaklar ve su kaynakları bulmak için hareket edecektir. Anılan ilişki dolayısıyla nüfus ve sürüler arttıkça otlak ihtiyacı artacak; bu ise hem toplulukların daha geniş alana yayılmaları hem de daha geniş çaplı göç döngülerine girmeleri ile neticelenecektir (Ahincanov, 2014, s. 181; Bogolyubskiy, 1959, s. 49; Nachinshonhor, 2013, s. 150). Sürü boyutları ve kompozisyonu, doğayla kurulan ilişkinin doğrudan türevi olarak kabul edilemez. Boyut ve kompozisyon hem göçebeler arasındaki (çoğu kez esnek) birliğin hem de çevre toplumlarla kurulan ilişkinin gerekliliklerine göre değişebilir. Belirli koşullarda sürülerin boyutlarının büyümesi, hareketi sürekli hale getirmekte ve göç döngülerini uzamda daha geniş bir alana yaymaktadır (Markov, 2010, s. 19). Söz edilen zorunluluklar, sürülerin tek bir otlakta otlamasının olanaksızlığı ve bu bağlamda otlaklar arasındaki hareketin zorunluluğu ile birleştiğinde göçer toplumlarda toprak üzerindeki hâkimiyetin niteliği üzerinde belirleyici etkiler gösteren egemen eğilimler belirlenebilir hâle gelmektedir.

Sürülerin yeniden üretim gereksiniminin göçer üretici birimleri zorunlu bir biçimde içine soktuğu göç döngüleri, otlaklardan yararlanmanın dinamik bir değişken olan yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimi ile belirlendiği noktada belirli toprak parçaları üzerinde kalıcı hâkimiyet kurmayı olanaksız hale getirebilecektir. Göçer üretici birimler, yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimi çerçevesinde sürekli yeniden güncellenen koşullar altında hareket etmekte ve göç döngüsü içinde yer alan otlak ve su kaynaklarından belirli zaman dilimleri içinde yararlanıp ardından yeni otlak ve su kaynakları için yola koyulmaktadır. Birden fazla üretici birimin, farklı sürü bileşimlerine sahip olduğu durumlarda söz konusu alanlar ve rotalar iç içe geçmekte ve bu durum, tüm bozkır boyunca tüm üretici birimlerin sürekli ve düzenli olarak belirli otlaklar arasında gidip geldiği karmaşık bir etkileşimler matrisi ile neticelenmektedir. Anılan matris içerisinde her üretici birim, sürülerini besleyebilecek otlaklar peşinde hareket etmekte ve hatta çoğu zaman bir üretici birimin sürülerinin nitel-nicel bileşimi gereği yararlanmadığı ve terk ettiği bir otlak, onlar geri gelene kadar bir başka üretici birim tarafından kullanılabilir. Söz konusu koşullar, bozkırdaki ekonomik hareketlilik matrisinin hücrelerinin birbirinden bağımsız olmadığını ve periyodik olarak iç içe geçtiğini; dolayısıyla göçer toplumlardaki iletişim usullerinin, yönetim mekanizmalarının ve diğer kurumların Avrupa merkezci yazının tasavvurundan çok daha karmaşık ve gelişkin olabileceği gerçeğinin göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir.

Tarif edilen düzen dâhilinde toprak üzerindeki hâkimiyetin yalnızca ailevi ya da bireysel mülkiyet yoluyla biçimlenmesi, sürülerin yeniden üretimi önünde ciddi bir engel olacak ve göçerleri, sonu göçer üretim tarzına dayanan toplumsallığın ortadan kalkması ile neticelenebilecek çatışmalara zorlayabilecektir. Söz konusu denkleme bir de göçer toplumunun bağımsız, son kertede kendine yeterli ve temelde söz konusu yeterliliğe eklenen ve görelî bağımsızlığı korumaya yeterli askerî kabiliyeti haiz olan üretici birimlerden müteşekkil olduğu ve bu bağlamda da otlaklara erişim sorununun bir merkezden kesin ve daimi olarak nihayete erdirilmesini mümkün kılacak bir sınıf egemenliğinin temellerinin oluşmadığını da eklememiz gerekmektedir.

Tüm bu sayılan koşullar altında göçer üretim tarzında, toprak üzerinde, toprağa dayalı feodal toplumlardakine benzer şekilde aile-kişi hâkimiyeti kurmak toplumsal formasyonun kolektif yeniden üretimi gereksinimleri ile çelişeceği için hâkimiyet ilişkileri, beslenme alanı üzerinde ve hareketli üretim araçlarının merkez teşkil ettiği bir düzende kurulmak durumundadır (Divitçioğlu, 2005a, s. 208, Thompson, 2004, s. 50). Söz konusu çerçeve bağlamında, göçer toprak hâkimiyeti rejimi, üretim araçlarının hareketliliği ve toplumun kandaş kuruluşunun (bk. Hassan, 2011) bir araya geldiği bir noktada ağırlıklı olarak

kolektiftir (Divitçioğlu, 2005a, s. 209; Kafalı, 2005, s. 43; Markov, 2010, s. 61; Seroşevsky, 2019, s. 131).

Erken Hun dönemine baktığımızda, toprak üzerindeki hâkimiyetin yukarıda anlatılanları doğrular biçimde kişiler-aileler üzerinden değil, akraba toplulukları üzerinden kurulduğunu görebilmekteyiz (Gumilev, 2003, s. 42). Akraba toplulukları, dilsel/sosyal iletişim, güvenlik ve asayişin sağlanması, sözlerin tutulması, planlama, dayanışma, kültürel yakınlık ve benzeri konularda gerekli yoğun etkileşimi diğer örgütlenme ilkelerinden daha etkin gerçekleştirebilme avantajı sunarlar. Daha sonra gelişmiş biçimlerini göçer üretim tarzının gelişmiş evrelerinde görebileceğimiz bu sosyalleşme pratiği, step toplumlarında belirleyici bir özellik olarak karşımıza çıkan üretim araçlarının yeniden üretimi gereksinimi etrafında üretici birimlerin birden fazla otlak alanına ve bağlı su kaynaklarına erişim gereksinimlerinin toprak üzerindeki hâkimiyet rejimi üzerindeki etkisine tekabül etmektedir.

Toprak üzerindeki hâkimiyet kolektif olduğu için bir göçer topluluğunun üzerinde yaşadığı ve hâkim olduğu topraklar, o topluluğun bütününe aittir. Bu bağlamda da ailelerin, obaların, ak ve kara budunun yahut göçer önderliğinin toprak üzerinde yapının bütününe rağmen tasarruf yapma olanağı yoktur. Mo-Tun'un (Mete) kendisinden önce atını sonra eşini isteyen Tung-hu'ların taleplerini kabul etmesine karşın toprak istendiğinde bunu reddedip savaşa gitmesine ilişkin rivayet (Sima Qian, 2010, s. 47) de bu bağlamda anlaşılmalıdır. Mesele Hunların toprağa yerleşik bir toplumunkine benzer bir değer atfetmelerinden ziyade bir göçer önderin yapının kolektif hâkimiyetinde olan topraklar üzerinde tasarruf etme hakkının olmaması ve buna ek olarak, töre gereği, yapının hâkimiyetindeki otlakları korumakla mükellef olmasıdır (Klyastorniy, 2018, s. 44). Göçer toplumunun temelde bütünüyle askerî bir formda örgütlenmesi ve egemen bir sınıfın ortaya çıkmadığı koşullarda Şanyü'nün toplumun geri kalanına boyun eğdirebilecek, toplumdan ayrıklaşmış bir silahlı güce sahip olmaması hususları birlikte düşünüldüğünde Mo-Tun'un tepkisinin sertliği de anlaşılabilir.

Göçer toplumsal formasyonlarında toprakların kolektif hâkimiyete konu olmasına ilişkin törel sınırlar, Iduk Yer-Su kültüründe görülebilmektedir. Iduk yer ve su, yerin ve suyun kutsallaştırılmasına ve bu yolla kolektif otlak ve su kaynakları üzerindeki kolektif hâkimiyetin inanç düzlemine tercüme edilmiş biçimine tekabül etmektedir (Czeglédi, 1982, s. 19; Hassan, 2011, ss. 87-88). Iduk yer ve su, Tengri'de aşkın bir içerimi olan dolayısıyla da üzerindeki hâkimiyetin Tengri'ye ait olduğu suları, otlakları, yaylakları, kışlakları ve avlakları kısacası göçerlerin toprak ve suyla ilişkiye girme biçimlerine göre toprak ve su birlikteliklerinin alacağı biçimleri kapsar. Toprak ve suyun Iduk yer-su olarak kutsallaştırılması ile Tengri arasındaki ilişki, göçerlerin boylar üstü bir yapılanma içine girdikleri durumlarda boyların topraklar üzerindeki

kolektif hâkimiyetleri ile üleş pratiklerini feodal beneficarum-feudum benzeri pratiklerine dönüşmekten korumaya yönelik sınıfsal reflekslerinin töre ve inanç birlikteliğinde normatif-dinsel pratiklere (bk. Özdemir, 2008) dönüştürülmesine tekabül etmektedir. İduk yer-su kültü, Tengri'ye terk edilen, onun mülkü olduğu kabullenilen toprak ve suyun, Tengri'nin kolektif varlığınca kapsanan göçer budunun kolektif hâkimiyetine kalacağına dair bir güvencedir. Bu bağlamda da iduk yer-su ile kastedilen temelde belirli bir göçer topluluğun kolektif hâkimiyetine konu olan otlakların ve su kaynaklarının bütünüdür (Czeglédi, 1982, s. 19). Mülkiyet, kolektif bir aşkınlık olan Tengri'de oldukça budunun kolektif hâkimiyet dairesi içinde kalmakta ve otlaklar ve sair kaynakların üleşilmesi de -Tengri'ye ait olan mülkiyetin aktarılması söz konusu olamayacağı için- yararlanma hakkının aktarılması ile sınırlı kalmaktadır (Divitçioğlu, 1992, ss. 157-159; 2005, s. 82).

Göçer toplumunun kolektif hâkimiyeti altında bulunan otlak ve su kaynakları, hâkimiyeti kullanan yapının unsurları olan üretici birimlere bir erişim hakkı tanınması yolu ile tahsis edilir. Buradaki taksim, bir mülkiyet devrinden çok otlaklardan yararlanma hakkının verilmesi niteliğindedir ve otlaklar arasındaki hareket zorunluluğuna bağlı olarak sınırlayıcı değildir. Toprak üzerindeki mülkiyetten ziyade yararlanma hakları taksim edildiği için hâkimiyet, akraba topluluğunda kalmaktadır. Hâkimiyetin akraba topluluğuna ait olması durumu, akrabalık ilişkileri çerçevesinde üretici birimlere, toprak ve su kaynaklarından yararlanma süreçlerinde ortaya çıkabilecek çatışmaları da önleyebilecek şekilde paylaşım ilişkileri kurma olanağı getirmektedir. Söz konusu olanak/zorunluluk hem sürüleri kontrol eden toplumsal emeğin hem de sürülerin yeniden üretiminde önemlidir. Bu kapsamda göçer grupları (obalar, aşiretler), bir yandan sürülerin yeniden üretimi gereksinimi uyarınca su kaynaklarını birlikte kullanılabilen ya da otlak ihtiyacı hâsıl olduğunda törel normlar çerçevesinde başka obalara tahsis edilmiş otlaklardan yararlanabilmekte; diğer yandan evlilikler, anlaşmalar, gruplaşmalar yoluyla (diğer hususlar yanında) toplumsal yeniden üretimi gerçekleştirebilmektedirler.

Her uruk, aşiret ya da aile, kendisine taksim edilen otlaktan, otlığın boyun kolektif mülkiyetinin bir uzantısı olması sebebiyle yararlanabilmektedir. Boylar arası ve üstü örgütlenmeler ortaya çıktığında taksim, bu kez boylar arası ve üstü düzeylerde yapılmaktadır. Bunun nedeni toprak üzerindeki kolektif mülkiyetin soy bağına dayalı olarak genişlemesidir. Göçer topluluklar, birbirleri ile soy bağı ilişkisi kurarak bir araya geldikçe kurulan soy bağı ilişkilerinin sadece tikel tarafları değil tüm yapıyı bağlamasına paralel olarak ortak bir törel alan oluşur. Anılan törel alan, soy bağına bağlı ilişkilerin bir araya geleceği bir zemindir. Toprak üzerindeki kolektif hâkimiyet de esasında soy bağına dayalı olduğu için akrabalık birliği genişledikçe toprak üzerindeki hâkimiyet alanı da aralarında soy bağı ilişkisi kurarak bir araya gelen unsurlar nispetinde genişleyecektir.

Aralarında soy bağı ilişkileri olan boylar, soy bağı ilişkilerine tabi unsurların yayıldığı alanlarda otlaklardan ve su kaynaklarından ortak olarak yararlanmakta ve boy içindeki düzenleme pratikleri, boylar arası düzleme taşınmaktadır. Anılan durum, *Hudûdü'l-Âlem*'de Oğuzlar ve Kimeklerin savaşmadıkları dönemlerde birbirlerinin hâkimiyet alanlarındaki otlakları kullandıkları ve Kimeklerin, kışları Oğuzların topraklarına göç ettikleri biçiminde kayıt altına alınmıştır (Agacanov, 2003, s. 219; Ahincanov, 2014, s. 160; Anonim, 2020, s. 55). Söz konusu kayıt, otlaklara ve su kaynaklarına kolektif erişim düzeneklerinin boy düzleminden, boylar arasında kurulan soy bağı ilişkileri dolayısıyla, boylar arası düzleme taşınmasının bir örneğini teşkil etmektedir.

2. Soy Bağı Örgütlenmesi ve Otlaklara Erişim Hakkı Sorunu

Göçer toplumlarda soy bağı örgütlenmesi, otlaklar ve su kaynakları üzerindeki kolektif hâkimiyet yahut sürüler üzerinde aile hâkimiyetinde olduğu gibi yaşam stokunun yeniden üretimi gereksiniminin belirleyici etkilerini üzerinde taşımaktadır.

Soy bağı ilişkileri temel üretici birimler olan aileleri boylar üstü yapılanmalara kadar uzanan bir düzlemde akraba toplulukları biçiminde örgütlemektedir. Söz konusu ilişkiler, üretici birimleri göçer topluluğun orun-ülüş mekaniklerinde somut bir biçimde tespit edebildiğimiz bir hiyerarşik düzen içinde bir araya getirir. Bu bağlamda soy bağı ilişkileri, göçer topluluğu bir araya getiren temel mekanizmadır ve basitçe biyolojik akrabalık ilişkisinden ötede akrabalık ilişkilerini de kapsayan fakat esasen toplumsal formasyonun üzerinde somutlaştığı toplumsal ilişkilere denk düşmektedir. Bahsi geçen mekanizma, birbirinden görelî olarak bağımsız hareket eden temel üretici birimleri, üretim aracının niteliğinden ötürü söz konusu görelî bağımsızlıklarını ve hareket serbestilerini koruyarak sosyal yapılara dâhil etmektedir. Aileleri boylara, boyları da birbirlerine; bir araya gelen unsurların görelî otonomilerini zedelemeyen ve zorlu yapısal uyum süreçleri gerektirmeden bağlamaktadır. Söz konusu süreç, toplumsal örgütlenme düzeyinde göçer ailelerini uruklar, boylar ve boylar üstü yapılanmalara bağlayacak soy bağı ilişkilerini kurar. İktisadi düzlemde ise sürekli büyüyen sürülerin yeniden üretilebilir birimler halinde yeni üretici birimlere paylaşılması ve üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişim sorunlarının düzenlenmesi işlevlerini üstlenir.

Soy bağı örgütlenmesi ve süreçlerinin soyutlanması ile birlikte ortaya çıkan esnek yapılanma bir yandan üretici birimlerin üretim araçları üzerindeki hâkimiyetleri ve üretim aracının yeniden üretim gereksinimi çerçevesinde talep edilen görelî bağımsızlığı korumakta diğer yandan da söz konusu unsurları bütünsel bir yapı içinde bir araya getirmektedir. Normatif ifadesini törede politik ifadesini ise boylar arası iş birliği düzeninde bulan bu bütünsel yapı, göçer siyasal örgütlenme modelinin en bütünsel-kapsayıcı katmanına ve temel

biçimine tekabül etmektedir. Söz konusu temel biçim, toplumsal formasyonun maddi anlamda yeniden üretilmesinin koşullarınca belirlendiği ölçüde asli niteliktedir. Anılan asli niteliğe bağlı olarak boylar arası iş birliği düzeni, boylar üstü yapılanmaları öncelikle ve onları aşmaktadır. Öyle ki boylar üstü yapılanmalar, tasfiye olsa bile boylar arası iş birliğine dayanan törel düzen devamlılığını koruyabilmektedir (Hassan, 2017, s. 97; Togan, 2019, ss. 155-156).

Göçer toplumunda sürüler büyüdükçe beslenebilecek nüfus ve nüfus büyüdükçe bakılabilecek hayvan sayısının artması beklenmektedir. Ama yukarıda belirtildiği üzere göçer sürülerin ve üretici birimlerin boyutları, erişilebilen otlak-su kaynakları tarafından sınırlanmıştır. İşte bu noktada sürülerin boyutları ile otlak ve su kaynaklarına erişime ilişkin düzenlemeler, toplumsal örgütlenmeye ilişkin bir problem olarak karşımıza çıkar. Akraba toplulukları, sürülerini yeniden üretim sınırlarını aşmayacak boyutlarda ailelere üleştirmek ve aileler ile sürülerin erişebilecekleri ve koruyabilecekleri otlakların sınırlarını belirleyip söz konusu unsurların anılan sınırlar içerisinde kalmalarını sağlamak zorundadırlar. Söz konusu zorunluluk kapsamında ilk olarak evlenme yoluyla kurulan yeni aileleri, onlara sürülerin paylarına düşen kısmını vermek suretiyle asıl aileden ayırma yolunu seçmişlerdir. Anılan mekanizma dolayısıyla ortaya çıkan yeni aileler, büyüyen sürülerden paylarına düşeni alarak asıl aileden ayrılmakta ve kendi otlak-su kaynağı-göç döngülerini oluşturmaktadırlar.

Ailelerin ayrılması, sürülerin yeniden üretimi için gerekli sınırların korunmasını mümkün kılrsa da artan üretici birimlerin sürekli otlak ve su kaynağı arayışı içinde olması bu kez de erişilebilir nitelikte olan otlak ve su kaynaklarının paylaşılması sorununu öne çıkarır. Belirli bir bölgedeki göçer ailelerinin sayısı arttıkça üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişme talepleri ve çabaları, karşı karşıya gelmeye başlar. Şayet otlak ve su kaynaklarına erişim sorunlarına ilişkin ortada bir düzenleme yoksa göçer toplulukların kesişen göç rotaları bağlamında sürekli bir çatışma içinde olması gibi bir tehlike söz konusudur (Markov, 2010, s. 59).

Düzenleme, çatışmaları ortadan kaldırmayacaktır. Fakat yine de bozkırda belirli toplulukların kullandığı ve içindeki karmaşık göçlerin düzenlendiği alanların ortaya çıkması bağlamında çatışma süreçlerinin düzenlenmesi mümkündür. Göç düzenlerinin göçer toplumsal formasyonlarının yeniden üretim gereksinimleri etrafında düzenlenmesi gereksinimi, bu bağlamda göçer üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişim sorununun aynı otlak ve su kaynaklarından yararlanma ihtimali olan ve birbirleri ile soy bağı ilişkileri kurmuş olan üretici birimleri kapsayan bir yapı dâhilinde düzenlenmesi ile sonuçlanmaktadır (Beattie, 2005, s. 102; Markov, 2010, s. 54). Belirli bir akrabalar birliğini oluşturan hareketli üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişim haklarının düzenlenmesi içinse otlak ve su kaynakları üzerinde tikel üretici birimleri aşan

bir tasarruf olanağı gereklidir. Şayet bir akrabalar topluluğu unsurlarının otlak ve su kaynakları üzerinde çatışan menfaatlerini düzenleyecekse o zaman otlak ve su kaynakları üzerindeki hâkimiyetin menfaatleri çatışan unsurlardan ziyade çatışan menfaatleri düzenleyecek unsur yani akrabaların kolektif birliği olarak boy yahut boy birlikleri nezdinde tecessüm etmesi gerekecektir. Anılan gereksinimin bir sonucu olarak sürüler üzerinde aile mülkiyeti söz konusu iken otlak ve su kaynakları üzerinde kolektif hâkimiyet söz konusudur (Agacanov, 2003, s. 156; Ahincanov, 2014, s. 247; Galaty, 2005, s. 625).

Göçer üretim tarzı bağlamında sürülerin aile/oba düzleminde bakılması gerekliliğinin bir sonucu olarak aile/oba, üretimin temel birimi olarak sürüleri üzerinde doğrudan hâkim olup kendi göç döngüleri içinde hareket etmekte, sürüleri ile birlikte hareket ettiği için kendi geçimlik üretimini sürdürebilmekte (Markov, 2010, s. 73) ve son olarak toplumun bütünüyle silahlı olması bağlamında kendi askerî gücüne sahip olabilmektedir. Ailenin anılan özellikleri, göçerlerin aile düzleminde asgari düzeyde kendilerine yetebilmeleri ve geçimlerini sürdürebilmeleri anlamına gelmektedir (Di Cosmo, 1999, s. 14). Otlak ve su kaynaklarına erişimin ve göçlerin düzenlenme gereksinimi ve üretim araçlarının korunma gereksinimi ile göçer üretim tarzının tek yanlı uzmanlaşmaya dayanan yapısal kısıtları ise aile/obaları, birbirleri ile soy bağına dayanan fakat aile/obaların bağımsız göç düzenlerini içeren ittifaklar kurmaya itmektedir (Ahincanov, 2014, s. 206, Beattie, 2005, s. 99; Hodder ve Hutson, 2010, s. 114; Khazanov, 1981, ss. 158-159). Anılan soy bağı ilişkileri genişledikçe urukları, boyları ve boylar arası ve üstü yapılanmaları meydana getirmektedirler (Frachetti, 2009, s. 26). Göçer üretim tarzında mündemiç olan sürüler üzerinde aile mülkiyeti ve sürülerin yeniden üretimi için aile ve obaların görece olarak bağımsız bir düzende hareket edebilmeleri gereksinimi ise söz konusu yapılanmaların tarım toplumlarına nazaran daha esnek bir formda ortaya çıkmalarına neden olmaktadır (Markov, 2010, s. 55).

Örgütlenmenin otlaklar ve su kaynakları bağlamındaki temeli, göçerlerin sürülerini beslemek için sürekli hareket etmek zorunda olması ve bu hareketliliğin de otlaklar ve su kaynakları tarafından belirlenmesidir. Temelde coğrafya ile ilişkileri yerleşik topluluklar kadar katı olmasa da göçerlerin de belirli rotalara gereksinimleri vardır ve savaş, kıtlık yahut benzeri bir durumda olağan göç döngülerini sürdürmeleri olanaksız yahut tehlikeli hale gelmediği sürece de söz konusu belirli göç alanlarına sahiptirler ve soy bağı birimi tarafından belirlenen bu alanlarda serbestçe hareket ederler (Markov, 2010, ss. 73-74). Göç alanlarının belirli olduğu bir düzlemde ve ilgili sınırlar dâhilinde hareket bütünüyle üretici birim olan ailenin inisiyatifindedir ki bu da üretici birimlerin görece bağımsız karakterinin bir göstergesidir (Markov, 2010, s. 54). Görece olarak bağımsız göçer üretici birimler, otlak ve su kaynaklarından yararlanma süreçlerinde sürekli birbirleri ile karşı karşıya gelme yani belirli bir

otlak ve su kaynağı için çatışma tehdidi altındadırlar. Böyle bir düzlemde belirli göç düzenlerinin sürdürülmesi önemli bir sorundur. Gerek çatışmaların kendisi gerekse de sürekli çatışma halinin göç düzenlerini sürekli olarak bozma ihtimali otlak ve su kaynaklarına erişimi belirli bir düzenlilik düzeyinde tutacak bir örgütlenmeyi göçer toplumsal formasyonlarının yeniden üretimi için gerekli kılmaktadır (Irons, 1979, s. 365; Markov, 2010, s. 60). Aksi takdirde göçer üretici birimler hem otlak ve su kaynaklarına erişememekten hem de erişebilmek için savaşmaktan kaynaklanan bir basınç altında zaten kırılğan olan yeniden üretim süreçlerine yönelik daha fazla tehditle karşı karşıya kalacaklardır.

Temel üretici birim olan göçer ailesi sürüleri üzerinde doğrudan hâkimiyete sahip bir birim olarak asgari geçimlik düzeyinde kendine yeterli olmakla birlikte sadece sürülerine dayanarak kendine yetme olanaklarına sahip değildir. Sürülerin maddi yaşamın yeniden üretiminin temel dayanağı olması ile yaşam stoğunun topraktan farklı olarak kaybedilen, tükenen bir üretim aracı olması arasındaki çelişki, bir göçer topluluğunu sadece sürülerine dayanarak yaşamını sürdürmeye kalktığında yaşam stoğunu tüketme tehlikesi ile karşı karşıya bırakacaktır. Ek olarak tek tek aileler düzleminde sürdürülen bir yaşam, sürüleri koruma gereksinimi bağlamında da zorluk çıkarmaktadır. Temelde sürüler, az sayıda çobanla idare edilebilse de otlakların ve sürülerin korunması hâkim olunması gereken alanın genişliği ve hareketli olmaya bağlı olarak duvarlar ve çitler gibi yapılardan yararlanamama bağlamında yerleşik bir topluluğun tarlalarını korumasından daha güçtür (Peacock, 2016, s. 71). Anılan güçlükler, göçer ailelerini başka aileler ile soy bağı ilişkileri kurarak bir araya gelmeye zorlar (Aynakulova, 2006, s. 99; İnan, 1948, ss. 131-132; Markov, 2010, s. 59). Üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişimleri sürecinde otlak ve su kaynaklarının sınırlarının belirsizliği ölçüsünde birbirleri ile mücadele etmek zorunda kalmaları da aralarında akrabalık ilişkisi olan üretici birimleri akrabalar birliği olarak belirli bir bölgedeki otlak ve su kaynaklarına kolektif hâkimiyet dolayısıyla sahip çıkmaya zorlar (Agacanov, 2003, s. 157; Markov, 2010, s. 60).

Ailelerin bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan akraba toplulukları, kendilerini oluşturan üretici birimlerin iktisadi varlıklarını koruyabilmeleri için gerekli olan otlak ve su kaynaklarına erişimi sağlamak ve korumak zorundadır. Burada belirli bir otlak ve su kaynağının onu koruma noktasında yetersiz kalabilecek göçer ailesini aşan bir yapı dolayısıyla sahiplenilmesi hem yapının erişebildiği otlak ve su kaynaklarının korunmasına olanak vermesi hem de akrabalar birliği içinde otlak ve su kaynaklarının paylaşımının düzenlenmesini sağlamaktadır. Otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu ve yaşam stoğunun yeniden üretim gereksiniminin birlikteliği üretici birimlerin soy bağı ilişkileri dolayısıyla bir araya gelmelerini teşvik eder (Ahincanov, 2014, s. 209; Markov, 2010, s. 59). Soy bağı ilişkileri, otlak ve su kaynaklarının yapının kolektif hâkimiyeti ile

sahiplenilmesini ve korunmasını mümkün kılmakta ve böylece aralarında soy bağı ilişkileri kurmuş olan göçer üretici birimlerin sürülerinin yeniden üretimi süreçlerini, tüm yapı için güvence altına alabilme olanağı sunmaktadır (Markov, 2010, s. 69). Yapı ortaya çıktıktan sonra ise aynı kolektif hâkimiyet rejimi bu kez de yapı içindeki üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişimi sorununun çatışmaya başvurmadan kaçınmayı olanaklı kılan bir şekilde çözülmesi için gerekli düzenlemelerin aracı olarak üretici birimlerin ve sürülerin yeniden üretim gereksinimi çerçevesinde bir kez daha devreye girmektedir.

Göçer toplumsal örgütlenmesinin temelde boy düzleminde kurulduğu hatırlandığında yukarıda bahsi geçen örgütlenmenin de nihayetinde boy düzlemine taşınacağı söylenebilecektir. Ailelerin göç rotalarının düzenlendiği bir düzlemde boylar için belirli göç alanları söz konusu olacaktır. Ne var ki mesele sadece aileler arasındaki göç yolları ile otlak ve su kaynaklarına erişim olanaklarının düzenlenmesi ile sınırlı değildir. Çünkü göçerler, birbirlerinden izole olmuş şekilde karşılaşma olanağı olmayan aileler halinde yaşamamakta (Markov, 2010, s. 56); bozkır, pek çok aile ve boy tarafından paylaşılmaktadır. Otlak ve su kaynakları arasında sürekli hareket eden üretici birimler, bozkırda iç içe geçmiş rota ve göç alanlarından müteşekkil bir matris ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu matriste içerilen kesişme noktaları ise muhtemel çatışma ihtimalleri olarak göçer toplumu söz konusu matrisi işler halde tutacak düzenlemeleri keşfe zorlamaktadır. Anılan noktada boyların hâkim oldukları göç alanlarının kullanımının birden fazla boyun içinde olduğu bir düzlem dâhilinde de düzenlenmesi gerekecektir. Otlak ve su kaynaklarına erişimin göçer ekonomisinin kırılğanlığı söz konusu olduğunda tarım toplumlarına nazaran çok daha yakıcı bir sorun olduğu bir düzlemde otlakların, su kaynaklarının ve sair iktisadi olanakların paylaşılması meselesi göçer toplulukları birbirleri ile karşı karşıya getirecek ve onları birbirleri ile çatışmak durumunda bırakacaktır (Di Cosmo, 1999, s. 15; Markov, 2010, s. 59). Söz konusu çatışma hali göçer toplulukları sürekli bir tehdit altında tutacak ve zaten yeterince kırılğan olan toplumsal üretim döngülerini daha da istikrarsız hale getirecektir (Di Cosmo, 1999, s. 15).

Anılan istikrarsızlık düzlemi, göçer toplulukları birbirleri ile soy bağı ilişkisi kurmaya zorlamış olmalıdır. Göçer topluluklar işleyen soy bağı ilişkilerine sahiptirler ve söz konusu ilişkiler tüm göçerlerin birbirleri ile sürekli bir savaş halinde olamayacağını er ya da geç çatışma alanında soy bağına dayanan belirli birlikteliklerin somutlaşacağını (elbette otlaklar için savaş vermektedirler ama söz konusu çatışmalar her boyun diğer tüm boylarla savaştığı bir boy boyun kurdudur düzeyinde değildir) bize gösterecektir. Çatışma alanında aileler ve boyların bir araya gelebilme olanaklarının temelinde soy bağı ilişkilerinin soyut bir düzlemde kurulabilmesi yatmaktadır. Göçer soy bağı ilişkilerinin farklı soy

dizilerini bağlamaya olanak veren yapıları ve soy bağı ilişkilerinin ritüellere bağlı olarak soyut ilişkiler düzleminde kurulabilmesi hem soy bağı ilişkilerinin güncel olduğu bir düzlemde bir çatışma çıkması halinde yapının korunmasını sağlamakta hem de çatışma anında ve süresince soy bağı düzeninin çatışmaya göre yeniden biçimlenmesine imkân vermektedir (Beattie, 2005, s. 100). Çatışmalar sonucunda unsurlar birbirlerine karışmakta, yeni ittifaklar ortaya çıkmakta, galipler mağlupları kendilerine bağlamaktadır. Galibiyetler, yenilgiler ve değişken ittifaklar farklı hiyerarşik düzlemlerde yeni soy bağı ilişkileri ile (ittifak, yenilenin yenene bağlanması gibi) neticelenmekte ve çatışmalar boyunca soy bağı ilişkileri düzlemi genişleme olanağı bulmaktadır (Anthony, 2009, s. 47).

Yukarıda belirtilen süreçler sonucunda ortaya çıkan soy bağı örgütlenmeleri otlak ve su kaynakları üzerindeki kolektif hâkimiyet dolayısıyla söz konusu unsurlara erişim sorununu yapının tikel unsurları için düzenleme olanağına sahiptirler. Otlak ve su kaynakları üzerindeki hâkimiyetin kolektif niteliğine bağlı olarak söz konusu düzenleme faaliyeti de kolektif bir nitelik arz edecektir. Düzenleme sürecinin kolektif niteliği ise toylarda karşımıza çıkar. Yapının unsurlarını bir araya getiren toylarda, hazır bulunan unsurların yaşlıları yani aksaçlılar, otlak ve su kaynaklarına erişim ve yapının bütününe ilgilendiren diğer hususlarda kararlar alırlar (Markov, 2010, s. 59).

Anılan yapı bağlamında çatışma alanları aileler ve boylar arasında kurulan ittifaklarla belirlenmektedir. Burada altı çizilmesi gereken bir diğer nokta da çatışma düzeyidir. Bir soy bağı birimi, iç çelişki ve çatışmalardan münezzeh olmadığı için soy bağı örgütlenmesi göçer üretim tarzının ön-sınıflar arası çatışmalarına sahne olur. Ama söz konusu soy bağı birimi bir bütün olarak bir başka soy bağı birimi ile çatışmaya girdiğinde soy bağı ilişkileri ve törenin bütünselliği söz konusu soy bağı biriminin unsurlarını aralarındaki çatışmayı ertelemeye ve mensubu oldukları soy bağı biriminden yana taraf olmaya zorlayabilmektedir (Beattie, 2005, ss. 100-101). Törenin bütünsellik bağlamında akrabalar arasındaki çatışmaları ertelemeye zorlayan bu etkisi, özellikle boy birliklerinin ortaya çıkışı ve sınıf mücadelelerinin şiddetlendiği dönemlerde kendisini gösterecektir.

Bu noktada karşımıza otlak ve su kaynakları için birbiri ile sürekli bir savaş halinde olan atomize üretim birimlerinden ziyade hâkimiyet alanlarında göç döngülerini ve kaynak paylaşımını düzenleyen ve diğer yapılarla gerektiğinde çatışan gerektiğinde ise ittifak kuran yapılar çıkacaktır. Çatışma süreçleri boyunca zaferler, yenilgiler ve ittifaklar, soy bağı ilişkilerini genişlettikçe göçlerin örgütlenmesi ve kaynakların paylaşılmasına ilişkin örgütlenme genişleyen soy bağı ilişkileri boyunca yayılacaktır. Bu bağlamda göçer siyasal örgütlenmelerinde yersellik de belirli bir soy bağı örgütlenmesi düzeyinin üzerinde hâkimiyet kurduğu otlak ve su kaynakları bütünü olarak ortaya çıkar

(Markov, 2010, ss. 59-60). Söz konusu yersellik, göçlerin düzenliliği sürdüğü müddetçe sabit kalacaktır. Sima Qian bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Hsiung-Nu’lar sürülerinin peşinde hareket ederler. Duvarlı şehirleri ve sabit ikamet yerleri yoktur. Tarımla da uğraşmazlar ama yine de toprakları çeşitli önderlerin kontrolünde olan bölgelere bölünmüştür.” (2010, s. 43) Benzer bir ifade, Çov-şu’da T’u-küe’ler için de kullanılmaktadır: “Her ne kadar T’u-küe’ler sürekli bir yerden bir yere göç edip yer değiştiriyorlarsa da her birinin kendi toprağı, ülkesi vardı.” (Mau-Tsai, 2019, s. 23) Alıntılarda da görüldüğü üzere göçerler, temelde belirli bir yerde sabit olarak yaşamasalar ve tarımla uğraşmasalar da belirli otlaklara sahiptirler ve otlakların kullanımına ilişkin bir düzenleme söz konusudur. Fakat iklim ve diğer topluluklarla ilişkilerin göçerlerin otlak kullanım düzenlerini sürekli değiştirdiği göz önünde alındığında söz konusu yerselliğin tarım toplumlarındaki denli sabit olmayacağı da hesaba katılmak zorundadır. Çünkü göçer toplumlar söz konusu olduğunda toplumsal kuruluşu belirleyen unsur yani maddi servetin ve toplumsal formasyonun yeniden üretiminin temel dayanağı, toprak değil hareket halindeki üretim araçlarıdır. Toprak burada yaşam stoğunun yeniden üretim süreci bağlamında analize dâhil edilebilecek olan bir bağımlı değişkendir ve dolayısıyla bahsi geçen gereksinim uyarınca göçer topluluklarının yersel unsurunun somut görüngüsü sürekli olarak değişebilmektedir (Markov, 2010, s. 60).

Yukarıda anlatılanlar ışığında otlak ve su kaynaklarının paylaşımının aileleri aşan bir boyutu olduğunu ve otlak ve su kaynaklarını paylaşmaya dayalı örgütlenmenin çatışma süreci içinde boylar arası bir karakter kazanmaya başlayacağını söylemek mümkündür. Göçerlerin söz konusu örgütlenme sürecinde kullandıkları ideolojik dolgu ise soy bağı pratikleridir. Nasıl ki ailelerin otlaklar ve su kaynaklarını bir yapının unsurları olmaya dayanan bir uzlaşma içinde kullanmaları onlar arasındaki soy bağı ilişkilerinden türüyorsa benzer bir biçimde boylar arasındaki ilişkiler de çoğu zaman soyut ve hukuki olan ve bu bağlamda da kan hısımlığını gereksinmeyen soy bağı ilişkileri sayesinde olanaklı olmaktadır (Markov, 2010, s. 55). Birbirleri ile soy bağı ilişkisi kuran boylar, en temelde bütünleşik bir yapının unsurları haline geldikleri için otlaklar ve su kaynaklarının tam da bütünleşik bir yapının kolektif hâkimiyetinde olmaları sebebiyle paylaşılabilirliği ve böylece göç alanlarının görece çatışmasız bir düzlemde belirlenebilmesi mümkün olmaktadır. Söz konusu örgütlenme geç bronz çağında, aralarında soy bağı ilişkisi olan yahut bu ilişkinin kurulduğu toplulukların dönemsel şenlik ve ziyafetlerde bir araya gelerek mevsimsel göç döngülerini kararlaştırmalarında somutlaşan bir örgütlenme ile neticelenecektir (Popova, 2009, ss. 315-316). Sürülerin büyümesi ile birlikte uzayan göç döngüleri nedeniyle gitgide daha fazla göçer topluluğu otlak ve su kaynakları üzerinde çatışmaya başlayacak ve çatışmalar sonucunda ortaya daha geniş soy bağı ağları ortaya çıkarak söz

konusu paylaşım ve göç düzenlemesinin daha geniş alanlar nispetinde gerçekleştirildiği bir düzeneğe vücut verecektir. Önce aileler ve aile grupları arasında işlemeye başlayan bu iş birliği ve paylaşım mekanizması, soy bağı ilişkileri gelişip genişledikçe boyları da kapsar hale gelecek ve böylece boylar arası iş birliği düzeneğine evrilecektir.

Sonuç

Orta Asya göçerleri temelde hayvancılıkla iştigal ederler. Üretim aracının canlı olduğu göçer ekonomisinde üretim aracından yararlanabilmek ancak onun hayatta tutulmasıyla mümkündür. Merkezinde yaşam stoğunun bulunduğu bir düzlemde üretim ilişkileri, üretim aracından yararlanmaktan daha fazla üretim aracının yeniden üretim gereksinimi etrafında biçimlenmektedir (Divitçioğlu, 2015, ss. 59-60). Anılan nedenlerden ötürü yaşam stoğunun yeniden üretim gereksinimi göçer toplumlarda maddi servetin üretim koşul ve süreçleri üzerinde baskın bir etken olarak önem kazanmaktadır. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin hâkim belirleyen olduğu bir düzlemde ise toplumsal formasyonun iktisadi yahut siyasi veçheleri, toplumsal formasyonu biçimlendiren pratik ve süreçler anılan belirlenim ilişkisi altında biçimlenmektedir. Çalışmamızda ele aldığımız üzere üretim araçları üzerindeki hâkimiyet ve soy bağına dayalı örgütlenme arasındaki ilişki de anılan belirleyici etkileri bünyesinde taşımaktadır.

Yaşam stoğunun yeniden üretim gereksinimi göçer toplumları sürüler üzerinde aile hâkimiyetine dayanan bir örgütlenmeye zorlarken eş zamanlı olarak otlak ve su kaynaklarına dönemsel erişim sorunları da toprak üzerindeki hâkimiyetin kolektif bir nitelik kazanması ile neticelenmiştir. Otlak ve su kaynaklarına erişim sorununun belirleyiciliği altında toprak üzerindeki hakimiyet kolektif bir nitelik edinmekte ve söz konusu kolektif hâkimiyet dairesinde otlak ve su kaynaklarına nasıl erişileceği sorununu da beraberinde getirmektedir.

Otlak ve su kaynakları üzerindeki hâkimiyetin kolektif olduğu bir düzlemde üretici birimlerin söz konusu kaynaklara erişim sorununun çözümü karşımıza soy bağı örgütlenmesini çıkarmaktadır. Göçer üretici birimleri, kolektif hâkimiyetin soy bağına dayalı bir parçası olarak yararlandıkları otlak ve su kaynakları ile doğrudan hâkim oldukları sürüler arasındaki ilişkinin kurulması aşamasında ortaya çıkan çatışmalar ve ittifaklar aracılığıyla belirli akraba grupları dâhilinde örgütleneceklerdir. Akraba toplulukları bir yandan hâkimiyetleri altındaki otlak ve su kaynaklarını bir araya getirecekler ve böylece otlak ve su kaynakları üzerindeki hâkimiyet, akraba toplulukları dolayısıyla kurulacaktır. Anılan noktaya geldiğinde erişim sorunu da soy bağı hiyerarşisi içinde çözümlenecektir.

Soy bağı ilişkileri temel üretici birimler olan aileleri bir araya getirir. Aileler bir araya gelirken hâkimiyetleri altındaki otlak ve su kaynaklarını birlikte

kullanabilmek ve hareket alanlarını geliştirebilmek için otlak ve su kaynakları üzerinde kolektif bir hâkimiyet kurarlar. Kolektif hâkimiyet sayesinde yapının kolektif potansiyeli mevcut otlak ve su kaynaklarının korunması ve yeni otlak ve su kaynaklarının ele geçirilmesi için kullanılırken, birbirinden bağımsız hareket eden üretici birimlerin aynı otlak ve su kaynağı için çatışmasını önleyecek bir erişim düzeni de mümkün hale gelir. Otlak ve su kaynakları üzerinde kolektif bir hâkimiyet kurmuş olan akraba toplulukları göç düzenlerinin kesiştiği durumlarda karşı karşıya gelmektedirler. Ortaya çıkan paylaşım sorunu ise ya çatışma ya da ittifak yolu ile çözülmektedir. Yukarıda sayılan süreçlerin sonucunda ise karşımıza gerek çatışma gerekse de ittifak yoluyla genişlemiş ve böylece hâkimiyet alanını da genişletmiş olan akraba toplulukları çıkmaktadır.

Akraba toplulukları bir araya geldikçe aşiretler ve boyları oluştururlar. Söz konusu genişleme/genleşme süreci bir araya gelen unsurların kolektif hakimiyetleri altındaki otlak ve su kaynaklarının da oluşan yeni yapının kolektif hakimiyet alanına dahil olması ile neticelenmektedir. Söz konusu ilişkinin sonucunda akraba topluluklarının genişlemesi, yapının kolektif hakimiyet alanının genişlemesi ile birlikte ilerlemektedir. Zaman içinde söz konusu akraba toplulukları bozkıra hâkim bir dizi büyük boy ve boy birliğini oluşturacaktır. Akraba topluluklarının büyümesi, tek başına otlak ve su kaynaklarına erişim sorununu çözemeyecektir. Akraba topluluklarının hâkim olduğu otlaklar ve artan nüfus oranında sürüler de büyüyeceğinden (evlenme yoluyla kurulan yeni aileler sürekli olarak denkleme yeni sürüler ve yeni büyüme olanakları katacağından), göçer toplulukların otlak ve su kaynağı arayışları sürekli bir hal alacaktır. Anılan noktada otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu artık aile ve aşiret düzenini aşarak boylar arası bir karakter edinir. Çatışma dahil her nevi sosyal ilişkinin boylar arası bir karakter edindiği bu düzende otlak ve su kaynaklarına erişim sorununun çözümü ya boylar arasındaki çatışmalara ya da ittifaklara yol açacaktır. Böylece boylar, otlak ve su kaynaklarına erişebilme yolunda gerek çatışma gerekse de ittifak yoluyla soy bağı ilişkilerini genişletmek durumunda kalacaklardır. Söz konusu genişleme, son kertede, Orta Asya göçerlerine özgü karmaşık ve gelişkin bir soy bağı örgütlenmesi olan “boylar arası iş birliği” düzenine tekabül etmektedir. Nihayetinde belirtmek gerekir ki çalışma boyunca ele alınan süreçler, çok geniş alanları kapsayan bozkır yaşamındaki hareketlilik matrisine dahil olan üretici birimlerin toplumsal ve uzamsal bütünlüğünün karmaşık ve gelişkin yordamlarla düzenlendiğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Agacanov, S. G. (2003). *Oğuzlar* (E. N. Necef ve A. Annaberdiyev, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ahincanov, S. M. (2014). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar* (K. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Anonim. (2020). *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* (A. Duman ve M. Ağarı, Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020.
- Anthony, D. W. (2009). The Sintastha Genesis: The Roles of Climate Change, Warfare, and Long Distance Trade. B. K. Hanks ve K. M. Linduff (Ed.), *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* içinde (ss. 47-73). New York: Cambridge University Press.
- Atabekov, A. ve Yusupov, H. (1996). Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia. J. Harmatta, N. Puri ve G. F. Etemadi (Ed.), *History of Civilisations of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250* içinde (ss. 23-33). Dijon: Unesco Publishing.
- Avcıoğlu, D. (1983). *Türklerin Tarihi İkinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (1985). *Türklerin Tarihi Birinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aynakulova, G. (2006). Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri. *Milli Folklor*, 18(72), 95-106.
- Beattie, J. (2005). *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*. Routledge.
- Bell-Fialkoff, A. A. (2000). Nomadic Migrations Nomads and Their Origins. A. Bell-Fialkoff (Ed.), *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe* içinde (ss. 181-187). London: Macmillan.
- Benjamin, C. (2018). *Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era, 100 BCE-250 CE*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biran, M. (2007). *Chinggis Khan*. Oxford: Oneworld.
- Bogolyubskiy (Боголюбский), S. N. (С. Н.) (1959). *Proiskhozhdeniye i Preobrazovaniye Domashnikh Zhivotnykh (Происхождение И Преобразование Домашних Животных)*. Moskova: Sovyetskaya Nauka (Советская наука).
- Czeglédi, C. (1982). Contributions to the Microtoponymy of the Chuvash Republic. A. Róna-Tas (Ed.), *Asiatische Forschungen Band 79: Chuvash Studies* içinde (ss. 19-43). Wiesbaden: Otto Harasowitz.
- Di Cosmo, N. (1999). State Formation and Periodization in Inner Asian History. *Journal of World History*, 10(1), 1-40.
- Di Cosmo, N. (2005). Mongols and the Merchants on the Black Sea Frontier (Thirteenth to Fourteenth Century): Convergences and Conflicts. R. Amitai ve M. Biran (Ed.), *Turco-Mongol Nomads and Sedentary Societies* içinde (ss. 391-424). Leiden: Brill.
- Di Cosmo, N. (2010). Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History. D. Sneath ve C. Kaplonski (Ed.), *The History of Mongolia Volume I: The Pre-Chingissid Era, Chinggis Khan and the Mongol Empire* içinde (ss. 10-42). Kent: Global Oriental.
- Divitçioğlu, S. (1992). *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2004). *Ortaçağ Türk Toplulukları Hakkında*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Divitçioğlu, S. (2005a). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2005b). *Oğuz'dan Selçuklu'ya: Boy, Konat ve Devlet*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Eberhard, W. (1943). Eski Çin Kültürü ve Türkler (İ. Berk, Çev.). *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(4), 19-29.
- Eberhard, W. (1945). Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 1: Toba'ların Hayvancılığı. *Belleten*, IX(36), 485-496.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları* (N. Uluğtuğ, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Frachetti, M. D. (2009). Differentiated Landscapes and Non-Uniform Complexity Among Bronze Age Societies of the Eurasian Steppe. B. K. Hanks ve K. M. Linduff (Ed.), *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* içinde (ss. 19-46). New York: Cambridge University Press.
- Galaty, J. G. (2005). Pastoralists. A. Barnard ve J. Spencer (Ed.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* içinde (ss. 624-627). London & New York: Routledge.
- Gumilev, L. N. (2003). *Hunlar* (D. Ahsen Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Hassan, Ü. (2011). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hassan, Ü. (2017). *Osmanlı Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeolojiye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hodder, I. ve Scott, H. (2010). *Geçmiş Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar* (B. Toprak ve E. Rona, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Honeychurch, W. ve Amartuvshin, C. (2007). Hinterlands, Urban Centers, and Mobile Settings: The "New" Old World Archaeology from the Eurasian Steppe. *Asian Perspectives*, 46(1), 36-64.
- Irons, W. (1979). Political Stratification Among Pastoral Nomads. L'equipe Écologie et Anthropologie des Sociétés Pastorales (Ed.), *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* içinde (ss. 361-374). Cambridge: Cambridge University Press.
- İnan, A. (1948). Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleri ile İlgili Gelenekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI(3), 127-137.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan.
- Khazanov, A. M. (1981). The Early State among the Eurasian Nomads. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik (Ed.), *The Study of State* içinde (ss. 155-175). The Hauge; Mouton Publishers.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese* (Ö. Suveren, Çev.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Klyashtorniy, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları* (S. Acar, A. Temizkan, M. Duranlı, A. Havuş ve E. Aktaş, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Konagaya, Y. ve Maekawa, A. (2013). Chapter 2- Characteristics and Transformation of the Pastoral System in Mongolia. N. Yamamura, N. Fujita ve A. Maekawa (Ed.), *The Mongolian Ecosystem Network: Environmental Issues Under Climate and Social Changes* içinde (ss. 9-21). Kyoto: Springer.

- Kradin, N. K. (2008). Early State Theory and the Evolution of Pastoral Nomads. *Social Evolution & History*, 7(1), 107-130.
- Kradin, N. K. (2015). Nomadic Empires in Inner Asia. J. Bemmann ve M. Schmauder (Ed.), *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vol. 5* içinde (ss. 11-48). Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.
- Lefébure, C. (1979). Introduction: the Specificity of Nomadic Pastoral Societies. L'equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (Ed.), *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* içinde (ss. 1-14). Cambridge: Cambridge University Press.
- Markov, G. E. (2010). *Koçevniki Azii: Struktura Khozyaystva i Obshchestvennoy Organizatsii (Kochevniki Azii: Struktura Khozyaystva II Obshchestvennoy Organizatsii)*. Moskova: URSS.
- Mau-Tsai, L. (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Nachinshonhor, U. G. (2013). Chapter 12- Use of Steppe Vegetation by Nomadic Pastoralists in Mongolia. N. Yamamura, N. Fujita ve A. Maekawa (Ed.), *The Mongolian Ecosystem Network: Environmental Issues Under Climate and Social Changes* içinde (ss. 145-156). Kyoto: Springer.
- Neupert, R. F. (1999). Population, Nomadic Pastoralism and the Environment in the Mongolian Plateau. *Population and Environment*, 20(5), 413-441.
- Özdemir, A. M. (2008). *Sözün Mülkiyeti: Hukukun Ekonomi Politikası*. Ankara: Dipnot Yayınevi.
- Peacock, A. C. S. (2015). *The Great Seljuk Empire*. Croydon: Edinburgh University Press.
- Peacock, A. C. S. (2016). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum* (Z. Rona, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Popova, L. M. S. (2009). Blurring the Boundaries Foragers and Pastoralists in the Volga-Urals Region. B. K. Hanks ve K. M. Linduff (Ed.), *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* içinde (ss. 296-320). New York: Cambridge University Press.
- Seroşevsky, V. L. (2019). *Saka Yakutlar* (A. Acaloğlu, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sima Qian (2010). The Account of The Xiongnu. D. Sneath ve C. Kaplonski (Ed.), *The History of Mongolia Volume I: The Pre-Chingissid Era, Chinggis Khan and the Mongol Empire* içinde (ss. 43-66). Kent: Global Oriental.
- Thompson, E. A. (2004). *The Huns*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Togan, A. Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Vladimiritsov, B. Y. (1987). *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı-Moğol Göçebe Feodalizmi* (A. İnan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Wolf, E. R. (2019). *Avrupa ve Tarihsiz Halklar* (H. Çalışkan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yakubovskiy, A. Y. (1955). *Altın Ordu ve İnhitatu* (H. Eren, Çev.). İstanbul: Maarif Basımevi.